

Красимира МУТАФОВА
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий”, България

**ПРАВОСЛАВНИ АРХИЕРЕИ, СВЕЩЕНИЦИ,
ЕНОРИАШИ В ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТИ ОТ ФОНДА
„ПИСКОПОС КАЛЕМИ”**

Krasimira MUTAFOVA
“St. Cyril and Stë Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

**ORTHODOX BISHOPS, PRIESTS, PARISHIONERS IN
OTTOMAN RECORDS FROM THE FUND
“PISKOPOS KALEMI”**

The present paper is based on selected documents (sultan’s orders, patriarchal and metropolitan requests – *arzuhal*, requests by parishioners, collective petitions – *mahzar* – of metropolitans and bishops of various dioceses, different types of income and expense excerpts, etc.) from the partly published fund *Piskopos kalemi* of the Istanbul Ottoman Archives. The author focuses her research interest on the specificity of the relations between the representatives of the higher clergy as well as on the relations between the parish clergy and their dependent congregations, on the one hand, and the Orthodox bishops, on the other. The result of the intrigues and conflicts between the three sides of the Orthodox community (prelates, priests, and parishioners), eloquently attested in the commented documents, is the direct interference of the Ottoman authority in spheres, which were legally protected against such interference.

Keywords: Orthodox Church, Ottoman Empire, central and local Ottoman authorities, *Piskopos kalemi*, *arzuhal*, *mahzar*.

С правното уреждане на статута на православната църква на имперско ниво при султан Мехмед II (1444–1446; 1451–1481) не само се разширява протекцията, която ислямското право и практика гарантират на църквата, но се поставя началото на интегриране на църковните структури към османската административна система, респ. на системното им документализиране. С особено важно значение за изследване на различни аспекти от историята на православието на Балканите и конкретно в българските земи под османска власт са документите от фонд „Piskopos kalemi” (букв. „Канцелария за епископските дела”)¹ на Истанбулския османски архив към Генералната дирекция

¹ BOA, D.PSK. Във фонда са систематизирани 4746 арх. единици с 4813 документа за времето от 1015 до 1207 (1606–1792) г., съставени на различни видове писма на арабица.

на държавните архиви на Република Турция, към които насочвам трайно изследователския си интерес през последните десет години.

В над 2000 документа (единични и колективни молби, султански заповеди, финансови документи, извлечения от „Şikâyet defteri“, т.нар. „Книга на жалбите“ и пр.) от този, само частично обнародван фонд², се засягат пряко проблемите на православните църковни структури на Балканите през XVII и XVIII в. като институции, официално признати, но и подвластни на османската власт. Немалка част от тях съдържат нова, разнообразна и компактна информация за изясняване на настъпилите промени и твърде противоречиви тенденции в развитието на православната църква в края на XVII и особено през XVIII в. – период, през който остротата на религиозния сблъсък ИСЛЯМ – ХРИСТИЯНСТВО в контекста на новите политически реалности, активизирането на католическата пропаганда, проникването на корупцията в различните нива на османската система на управление и на симонията (покупко-продажбата на църковни постове) пряко рефлектират върху взаимоотношенията на трите взаимно обвързани страни: османска власт – столична и провинциална; висше православно и енорийско духовенство; православно паство.

Именно през този период, когато патриаршески, митрополитски и епископски катедри се превръщат в арена на ожесточени интриги и сделки, се стига до все по-пряка намеса на енорийското население, от една страна, и на османската власт – от друга, в делата на православната църква. Тази намеса, нерядко дори съвместна, е красноречиво засвидетелствана в десетки документи от фонда „Piskopos kalemi“. В рамките на настоящата статия едва ли бих могла да коментирам в детайли дори малка част от тях. Насочвам вниманието си главно към няколко донесения (*арз*) на патриарха на Ипек (Печ), кадията на Охрид и на Никопол, султански разпореждания, патриаршески и митрополитски молби (*арзухал*), молби, подадени от енориаши, колективни прошения (*махзар*) на митрополити и епископи на различни епархии, различен тип приходо-разходни извлечения. В богатата информация, която те предоставят, изкрystalизира, бих казала, цялата конкретика на взаимоотношенията между православната църква на Балканите, централната османска власт и административно-управленските органи по места и обложено с църковни данъци население. Тук бих искала да вметна, че в настоящото изследване насочвам интереса си не толкова

² Едва в последно време се проявява последователен интерес към документите от фонд „Piskopos kalemi“, но само една малка част са de viso издадени. Вж. напр. Андреев, Калицин, Мутафова 2009; Калицин, Мутафова 2012; Мутафова 2008: 235–246; Шулетић 2012: 157–160; Шулетић 2013: 14–16, 22. Подбрани документи от фонда са коментирани, но без публикуван превод в: Inalcik 1982: 437–449; Inalcik 1991: 412–421; Κοβόρτας 1998 и др. Над 200 документа са подготвени за печат в книгата „Православните структури на Балканите през XVII–XVIII в. (Съгласно документи от Истанбулския османски архив)“ (в съавторство със Ст. Андреев и М. Калицин).

към многобройните прояви на неправомерна намеса и дори насилие на провинциалната османска власт при събирането на църковните данъци и такси, колкото към типа взаимоотношения между представителите на висшия клир, между енорийското духовенство и подведомствените му енорияши, от една страна, и православните архиереи, от друга.

Една от най-важните и определящи страни на тези взаимоотношения е свързана с утвърждаването на предстоятелите на съответните църковни структури – от митрополити до патриарси. В няколко молби на константинополските патриарси Дионисий IV³ и Калиник II⁴ (от 1686, 1702 г. и др.), отправени до султана по повод уволнението, респ. назначението на отделни архиереи, ролята на енорийското население е категорично засвидетелствана. В молбата на патриарх Дионисий IV например, съставена (преди 25 *зилкаде* 1097/ 13.10.1686 г.) във връзка с отстраняването от поста на „провинилия” се солунски митрополит Неофит, трите, пряко обвързани с процедурата по избора на нов митрополит страни, са ясно открити: „Някой измежду епископите и духовниците в района, който е **одобрен от раята** (болд. а.), да бъде призван пред кадията на Селяник и аяните на вилаета и с тяхно донесение да бъде изпратен тук (Истанбул – б.а.), за да бъде назначен за митрополит на мястото на [митрополит Неофит]” (BOA, D. PSK. 1/56).

Тази роля на обикновените енорияши разкриват дори и лаконичните откъм допълнителна информация приходо-разходни извлечения. На такъв един пример се натъкваме в препис-извлечение [от приходо-разходния дневник], направено на 21 *шабан* 1095 (3.08.1684) г. по повод 100 000 акчета “стар *пейшеки*”, внесени от охридския архиепископ-патриарх Партений II⁵ (BOA, D. PSK. 1/22). За въпросния архиерей се отбелязва, че заема този пост „на мястото на духовника Глигориос“⁶, „отстранен поради оплаквания на раята и на епископи на други кази, че не ги е зачитал“ въз основа на *арз* на кадията на Охрид Мехмед Есед.

³ Патриарх Дионисий IV е известен под името „Шехр огланъ“ и „Муселим“. Заема неколккратно патриаршеския престол: (1671–1673) – за първи път; (29 юли 1676 – в действителност до 29 юли 1679 и формално до 2 август 1679 г.) – за втори път; (30 юли 1682 – 19 март 1684 г.) – за трети път; (края на март 1686 – 12 октомври 1687 г.) – за четвърти път; (август 1693 – април 1694 г.) – за пети път. – Тютюнджиев, Младенов 2005: 314. Коментиранияте молби са съставени по време на третото и четвъртото му встъпване на патриаршеския престол.

⁴ Заема за трети път патриаршеския престол (април 1694 – 8 август 1702) по време на съставяне на молбите от 1110 (10. VII. 1698 – 28. VI. 1699) г. и 1112 (18. VI. 1700 – 7. VI. 1701) г. За хронологията на патриаршеството му вж. Тютюнджиев, Младенов 2005: 314.

⁵ За Партений II в литературата са посочени – 1677 – 1 юни 1683 г. (споменат на 15 октомври 1679, юни 1682), а за Григорий III – ? – 1676 – ? – за първи път; не по-късно от юни 1683 – 8 май 1688 г. – за втори път. Текстът на коментирания документ сочи, че през 1684 г. Партений II, може би за кратко, е изместил от поста отстранения поради злоупотреби Григорий III (Снегаров 1995: 201–203, 239).

⁶ Става въпрос за Григорий III.

вероучение и по всякакъв начин достоен за поста си. Ето защо, излагайки положението си пред Портата на щастието, молим споменатият да бъде назначен за патриарх.” (BOA, D. PSK 4/28).

Макар в телхиса си главният дефтердар да препоръчва утвърждаване на Зосима начело на Охридската катедра и издаване на берат след заплащане на дължимия пешкеш, не след дълго въпросният архиерей е отново отстранен. Трябва да се отбележи, че от 1650 до 1700 г. на охридския престол се сменят 19 архиепископи/патриарси, като за отстраняване на опонентите си немалко от тях прибегват до съдействието на местната османска власт – една тенденция, която, както сочат тук коментиранияте документи, се запазва и в началото на XVIII в., когато в рамките само на една година се стига до двукратна и дори трикратна промяна на оглавяващите Охридската катедра.

Не по-малко успешни, само няколко години по-късно (1710 г.), са предприетите действия от страна на „множеството митрополити, епископи, попове, свещеници, монаси, игумени и прочие неверници, числящи се към патриаршията Охри“, във връзка с острото недоволство от назначения на патриаршеския пост архиерей след смъртта на патриарх Герман⁹. Ще си позволя да цитирам пространното им изявление относно възникналото положение, изложено в донесението (*арз*) на Химет, кадията на Охрид, от 7 *мухаррем* 1122 (8.ІІІ.1710) г. (BOA, D. PSK 4/50):

„Преди време почина патриархът на Охри Германос, който беше от нашата народност¹⁰ и опитен в извършване на религиозните ни обреди. Тогава, в противоречие със закона, беше назначен католическият духовник Кунбаз¹¹, който не е от нашата религиозна общност, а е от общността на католиците-френки. Освен, че от завладяването до този момент Охри не е имал патриарх

групировка, но той успява за втори път да заеме поста през 1707 г. – според Ив. Снегаров не по-късно от 1 май или август (Снегаров 1995: 118–119, 134, 204–205). Според допълнителните вписвания в документа към 27 юни 1707 г. Зосима все още не е официално утвърден на поста, но се препоръчва издаване на берат, който да легитимира правомощията му. Не по-късно от 11 юни 1708 г., почти веднага след второто му отстраняване, Зосима II за трети път е избран за охридски предстоятел (Марјановић 2001: 209).

⁹ Охридският архиерей Герман (самият той се титулува като патриарх в ентронистиката си, но като архиепископ в писмената си оставка), бивш воденски митрополит, оглавява няколко пъти Охридската катедра. Заема за първи път този пост през 1688 г. (8 май според някои източници) и остава на него до 1691 г. През 1699 г. е избран за втори път, а през 1702 – първата четвърт на 1703 г. – за трети път (Марјановић 2001: 206–207, Снегаров 1995: 203, 381).

¹⁰ В текста *millet*. В документа многократно се натъкваме на типичен пример за употребата на многозначния термина *millet* – турски превод на *ар. millv* – със значение религия, религиозна общност и народ, и най-вече на факта, че и с трите си значения той се използва в османската административна практика.

¹¹ Обидно прозвище със значение “педераст”. Пер.-рус. словарь 1983.

от общността на католиците-френки¹² от Сакъз (дн. о-в Хиос, Гърция), спомнатият Кунбаз не ни пуска да влизаме в каза Охри, където се е настанил. Без всякакво провинение и причина той уволнява някои от нас и назначава с користна цел в нашите митрополии и епископии хора от общността на католиците-френки, които са от неговата собствена религия.” (BOA, D. PSK 4/50).

В наличните източници и изследвания липсват данни за охридски архиепископ с име или прозвище Кунбаз сред приемниците на Герман, още по-малко католик по вероизповедание. Макар оскъдни и фрагментарни, изворите идентифицират няколко охридски архиереи на този пост до 1710 г.: Дионисий II (1706–1707; 9 януари 1710 г. – преди 20 август 1710 г.; ? –17014 г.); Зосима II (след 27 юни 1707 – 28 май 1708 г. – за втори път; най-късно 11 юни 1708 – 1709 г. – за трети път; 20 август 1710 – ? – за четвърти път според един от докумените от коментирания фонд¹³); Методий, избран на 28 май 1708 г. (като приемник на Зосима II), – свален не по-късно от 11 юни. Една от причините за тази доста обърквана хронология е свързана с кризата в Охридската църква през този период. Израз на тази криза е честата смяна на предстоятелите ѝ както поради финансови причини и намеса на османската провинциална власт, така и поради оспорвана борба и интриги между претендентите. В края на XVII и първите десетилетия на XVIII в., когато Охридската архиепископия-патриаршия преживява един от най-трудните периоди в историята си, за срок от 30 години (1688–1718) се сменят 12 нейни предстоятели, повечето от които управляват по 2-3 години и нито един повече от 5, а един – само 7-8 дни (Марјановић 2001; Снегаров 1995: 118–119, 204–20).

Настойчивата молба на потърпевшите от действията на въпросния “Кунбаз” е „да бъде определен патриарх на Охри“, като за целта се предлага, съгласно установения ред, „всички духовници и митрополити да се съберат на едно място и с донесения от кадията на Охри и от патриарха в Истанбул да

¹² Единствените данни за католическа епархия в Охрид се отнасят за началото на XVII в. Според публикуваните от А. Муравъев документи през 1630 г. католическата пропаганда прави опит да отнеме архиепископската църква „Въведение Богородично“, но срещу голям откуп са получени гаранции от султана. Муравъев 1860: 159. Охридската католическа епархия е възстановена през 1647 г., но е само номинална. За пръв неин епископ през 1647 г. е ръкоположен хърватинът Рафаел Левакович, който обаче умира на път към катедрата си (1649). Назначеният на негово място Андреа Богдани, също не пристига в Охрид от страх за живота си. Третият и последен архиепископ е българинът Франческо Соимирович. През 1661 г. архиепископията е закрыта, тъй като по думите на Соимирович в нея нямало нито един католик и е присъединена към Скопската католическа архиепископия. Снегаров 1995: 104–105, Еленков 2000: 9. Тези данни за състоянието на католическата общност правят недостоверни приведените в документа твърдения относно католическата принадлежност на известния с прозвището Кунбаз охридски архиерей.

¹³ BOA, D. PSK 4/52 – *сурет-и рузнамче* от 24 *джемазиолахър* 1122 (20.VIII.1710) г.

определят за патриарх някой от собствената си народност, който е вещь в изпълнение на християнските религиозни обреди“ (BOA, D. PSK. 4/50).

Сред всички тези, свързани с отстраняването или избора на нов архиерейски документи, се натъкваме на интересни индикации относно нивото на религиозен живот на духовенство и енорияши. Типичен пример в това отношение е изложението на християнското население – на “всеки един от поповете на църквите, намиращи се във вароша [на Охри] и в околните села, монасите в манастирите, техните митрополити и други неверници” – пред шериятския съд по повод отстраняването на охридския патриарх Игнатий III и назначаването на нов патриарх след бягството му:

„Настоящият патриарх на Охри, духовникът Игнадиос, беше невежа в богослужението на християните. Освен че не беше подходящ за патриарх, той, откакто стана такъв до този момент, изобщо не е идвал, за да изпълнява патриаршеските си задължения. ...Предишният ни патриарх, духовникът Зосима, беше сведущ в християнското вероучение и по всякакъв начин достоен за поста си. ...”¹⁴.

Не по-малко обидни квалификации, отново спрямо архиереите на Охридската катедрa, се срещат дори и в специфично финансови документи. В *сурет-и рузнамче* от 24 *джемазиулахър* 1122 (20.VIII.1710) г. (BOA, D. PSK. 4/52) относно задължение на охридския предстоятел Зосима II за 1710 г. например се пояснява, че последният е избран „на мястото на духовника Дионисиос (Дионисий II), който е отстранен, тъй като е бил невеж, недостоен, безчовечен и не зачитал сиромасите”.

Компетенциите „в провеждане на богослужението”, безспорно необходими и определящи за заемането на висши постове в църковната йерархия, неизменно фигурират на първо място сред доводите в полза на съответния претендент. Колкото и субективни и пристрастни да са критиките, отправени към „недостойните” да заемат даден пост, симптоматично за нивото на религиозен живот във всички епархии на православната църква на Балканите е регистрираното в немалко документи „невежество” при изпълнение на богослужението и дори непознаване на християнските ритуали. С подобни квалификации и определения изобилстват изложенията, свързани с противоборствата около заемането на архиерейските постове в Печката патриаршия¹⁵.

Не по-малко красноречив в това отношение е и махзарът, отправен до султана от „митрополитите, епископите, поповете и останалите *зимми*, жители на каза Охри” във връзка с отстраняването на охридския патриарх Филотей¹⁶

¹⁴ Представено е обстоятелствено в арза на кадията на Охрид от 1–10 *зилхидждже* 1118 (6 – 15.III.1707) г. BOA, D. PSK. 4/28.

¹⁵ Вж. напр. арзухала на печкия патриарх Мойсей (6 октомври 1712 – 1724 г.) от 1718 г., съставен във връзка с възникналите около поста на скопския митрополит проблеми (BOA, D. PSK. 6/100).

¹⁶ Избран на 16 юли 1714 г. Свален е от поста за проявено користолюбие на 6 юли 1718 г. и е уволнен с височайш ферман от 3 декември 1718 г. по настояване на раята, както става ясно от настоящия документ. Лишен е от архиерейски и свещенически чин

и замяната му с митрополит Йоасаф¹⁷, съставен преди 14 *джемазиулахър* 1131 (4.V.1719) г. (BOA, D. PSK. 6/138). Подчертано „небрежното“ отношение към религиозния живот на подведомственото му паство е сред основните, отправени към носещия „злини и смут“ патриарх Филотей, обвинения: “Духовникът Филосоос¹⁸ от две години не стъпва в нашата най-близка църква, насилствено взема пари от раята, а после оставя държавните служители да глобяват бедняците и проявява немарливост при богослужението”.

С точно обратен знак са хвалебствените слова към новоназначения охридски архиерей Йоасаф II, „който е достоен за уважение, удовлетворява раята и митрополитите и се харесва на всички”, които едва ли следва да се квалифицират като несъстоятелни, пресилени, повлияни от конкретни пристрастия и настроения. Йоасаф, както сочат наличните документи, включително и коментираният, не случайно е считан за последния бележит охридски архиепископ, успял да прекрати интригите и смутовете в Охридската катедра и да защити самостоятелността ѝ по време на дългото си архиерейство.

По подобен начин е характеризирани предложеният за поста митрополит на Созопол Филарет на мястото на починалия Теофан в *арзухала* на патриарх Паисий II¹⁹, съставен преди 29 *сафер* 1158 (2.IV.1745) г.: „...достоен за този пост е духовникът от православната общност Филаретос, който е дългогодишен служител на църквата и опитен при извършването на религиозните ритуали на раята” (BOA, D. PSK. 14/118).

Обичайните лостове на противопоставяне на енорияшите спрямо неправомерните действия и на православното духовенство, и на провинциалните османски власти варират от заплахи с „бягство и разпръскване“, респективно обезлюдяване на дадения регион, до директен отказ за предаване на църковните данъци и такси, което нанася сериозни финансови щети за всички обвързани страни. В този контекст на разсъждения малко по-различен аспект на взаимоотношения между архиереи и енорияши разкрива донесението (*арз*) на Ахмед, кадия в град Никопол, до султана от 2 *зилкаде* 1111 (21. IV. 1700) г. (BOA, D.

на 4 февруари 1719 г. Счита се, че със своята разрушителна дейност надминава всички „фанариотски“ архиепископи. Известни са неговите обиколки в Русия в търсене на материална подкрепа, за да покрие огромните си дългове. Въпреки че през 1722 г. получава Смоленска епархия, още през същата година е обвинен пред Руския синод в „ненаситно користолюбие, подкупничество, светотатство и симония“ (Голубинский 1871: 140, Снегаров 1995: 134–138, 205–207).

¹⁷ Йоасаф II, бивш корчански митрополит, е избран за охридски патриарх на 6 февруари 1719 г. Управлява Охридската архиепископия-патриаршия до 1745 г., когато подава оставката си поради дълбока старост (Снегаров 1995: 207–208).

¹⁸ Така е записано на няколко места в документа името на патриарх Филотей.

¹⁹ Патриарх Паисий II (след 29 ноември – преди 2 декември 1743 – 28 септември 1748 – III път) – за трети път на патриаршеския престол (Тютюнджиев, Младенов 2005: 315).

PSK., 1/188). Повод за съставянето му е направеното пред шериятския съд в Никопол оплакване от жителите на няколко села в казата (Гигян – с. Гиген, обл. Плевен; Ислаховиче – с. Славовица, обл. Плевен; Излокучан – с. Злокучене, дн. сл. с. Комарево, обл. Плевен; Мечка-и гебран – дн. с. Мечка, обл. Плевен; Радинче – с. Раданово, обл. Велико Търново и др.) срещу неправомерните действия на забитите²⁰ на селата спрямо „техните владици“. Възникналият казус е ясно изведен от кадията на Никопол: „когато раята от споменатата каза поиска да изплати доброволно определените на основание на височайша заповед обичайни данъци, дължими към патриаршията, към митрополията, за аязмо и *падикя* на своите владици, назначени да ги събират, някои от забитите се намесват и създават пречки с желание за незаконно обогатяване“. За предотвратяване на това незаконно вмешателство потърпевшите настояват да бъде издаден „височайш *ферман*, с който да се забрани на забитите ... да водят спорове с владиците ни по тези въпроси, да не се намесват и да не пречат“.

Един от най-често „дискутираните“ въпроси и през XVII, и през XVIII в. е свързан с възможностите за изповядване на християнската религия, респективно – спазването на прокламираните от османската власт регламентации още от времето на султан Мехмед II, фиксирани в издадените за целта султански фермани. Финансовият еквивалент на предоставените правомощия – изплащаният пешкеш, чийто размер прогресивно нараства (от 2500 гроша през XV в. на 20 000 жълтици в края на XVII в.)²¹ – превръща в централен проблем и за православните архиереи, и за османската власт, своевременното събиране на църковните данъци и такси. В патриаршеските молби, с които, съобразно наложилата се процедура²², се изискват султански фермани, узаконяващи безпрепятственото им събиране, се конкретизират и преповтарят многократно

²⁰ Най-общо название на офицер и управител, съчетаващ административни и стопански функции. Според случая с този термин се обозначават спахии, субашии, войводи, вакъфски надзорници и др.

²¹ „Благодарение“ на оспорваната борба за патриаршеския пост през 1469 г. вместо ежегодната издръжка от 1 000 зл. монети, които първоначално били давани на патриарха, е въведен противоположен принцип – заплащането на пешкеш, възлизащ първоначално на 2 000 гроша, но само три години по-късно увеличен на 2 500 (Runciman 1968: 168–169; Babinger 1978: 105).

²² В краткото изложение (*телхис*) на башдефтердаря, съставено на основание на справка от 27 *шабан* 1125 (18.09.1713) г., се уточнява, че: „Немюсюлманите, които живеят в казите на митрополияте, плащат ежегодно *мир-и рюсюм, зарар-и кассабийе, тасаддук*, данък женитба и останалите данъци, свързани с техните религиозни канони. Съгласно закона, за тяхното събиране е необходимо издаването на свещена заповед“ (BOA, D. PSK 4/142). По подобен начин тази процедура е фиксирана и в молбата на патриарх Дионисий IV от 13.09. 1686 г.: „Когато той (митрополитът) ги събира на основание на стария обичай, закона и връчените от мен дефтер и писмо, никой друг да не се меси“ (BOA, D. PSK. 1/43).

основните годишни плащания, с които са обложени „поповете, епископите, монасите и останалите *зимми*”. Диференцирано изложените им задължения позволяват и известни наблюдения, макар и косвени, върху социалния им статус и възможности.

Още в един от най-рано датираните документи от фонда „Пископос калеми“ – молбата на православния патриарх в Истанбул Дионисий относно събирането на църковните данъци от каза Силистра, съставена преди 24 *шеввал* 1097 (13.IX.1686) г. – са открити чувствителните различия в заплащането на т.нар. патриархийски и митрополийски от обикновените миряни и от свещениците: „Също така по 12 акчета от всяка къща на *зимми* и по 1 *алтун* от всеки поп са приход за патриаршията и пак по 12 акчета от всяка къща на *зимми* и по 1 *алтун* от всеки поп са приход за митрополията“ (BOA, D. PSK. 1/43). Този размер на сумата, заплащана в полза на патриаршията и на съответната митрополия, е фиксиран в почти всички молби на патриарсите на Константинопол, Печ и Охрид по повод събираните църковни данъци и такси, както и в издадените фермани във връзка с неправомерно облагане на населението и енорийското духовенство. Такъв е случаят например с населението на Скопие и Калканделен (дн. Тетово). Във фермана от 12 *шабан* 1114 (1.I.1703) г., издаден от султан Мустафа II, се пояснява, че:

„Във връчения на патриарха (б.м. на Охрид) *берат* и в обясненията, дадени в свещените заповеди, се казва, че ежегодно следва да се вземат за патриаршески данък от всяка къща на *зимми* по 12 акчета и от всеки поп по 1 *алтун* и пак от всяка къща на *зимми* по 12 акчета и от всеки поп по 1 *алтун* – за митрополитски данък както и таксата женитба съгласно стария обичай.“ (BOA, D. PSK. 2/123)

Така че поне през XVII в. и в началото на XVIII в., когато 1 алтун е равен на 118 акчета, свещениците заплащат почти десетократно по-висока сума от енорияшите си. Това различие нерядко се коментира и осмисля с оглед на по-добрите материални възможности на енорийското духовенство. Без да навлизам в детайлите на тази проблематика, тъй като наличните източници – приписки, поменици, ктиторски надписи, пътеписни бележки на западноевропейски автори, релации на католически духовници и др. са твърде противоречиви, а и османският нормативен материал предлага само откъслечни податки за статута на „бялото“ духовенство, ще отбележа, че поне през XVI и XVII в. в османските данъчни описи са налице немалко индикации за сравнително доброто имуществено състояние на духовниците. Те варират – от вписването му на първо място сред останалите данъкоплатци до принадлежност към категориите население със специални задължения (джелепи и др.) и притежаването на значими стопански обекти като воденици и др. Жизненият стандарт на свещениците е засвидетелстван и в т.нар. джизие регистри от края на XVII и нач. на XVIII в., в които данъкоплатците са разпределени в 3 категории: висша,

средна и низша, като те нерядко попадат в категорията на среднозаможните²³. Нетрадиционните, а и неканонични занимания в немалка степен „допринасят“ за профанирането на част от духовенството, нееднократно засвидетелствано в коментираният документи от „Пископос калеми“.

В молбата на константинополския патриарх Калиник II²⁴ например, съставена преди 1112 (18.VI.1700 – 7.VI.1701) г. по повод събирането на църковните данъци от Одрин и района, е отбелязано, че (док. № 20):

„Когато [споменатият духовник] уволнява **неуки** попове и монаси, които не са способни да четат евангелието и нарушават нашите норми на поведение, и назначава на тяхно място други, никой да не му се меси.

Когато някои монаси обикалят места, в които няма църкви и манастири и се държат в противоречие с нашите норми на поведение, споменатият духовник ги наказва. Тогава никой друг да не се меси” (BOA, D. PSK. 2/8).

В обстойно изложените постановления, свързани с размера и начина на събиране на църковните данъци и такси, са поставени, макар и лаконично, и въпроси, отнасящи се до положението и на техните енорияши. В съответствие с изричните забрани „бедната рая да не бъде измъчвана с изтръгване на произволни суми”, трафаретно повтарящо се в митрополитските берати, по-скоро като превантивна мярка, е напомнянето „след като се съберат данъците в полза на държавата и те й бъдат надлежно предадени, повече налози да не се събират” (BOA, D. PSK № 2/1).

Многобройните оплаквания от енорийското население и духовенство срещу завишения размер на изискваните данъци и такси, както и срещу редица неправомерни действия, свързани със семейно-брачните им проблеми, свидетелстват за неефективността на наложените санкции. Подобни случаи са регистрирани в диоцезната мрежа и на трите балкански църкви – Константинополска, Сръбска и Охридска. Споменатият по-горе ферман, издаден от султан Мустафа II, например санкционира наложените от патриарсите по-големи от законните данъци, включително и завишени такси за женитба на православно население на Скопие и Калканделен (дн. гр. Тетово, Македония). На кадиите на Юскюб и Калканделен категорично се разпорежда: „След като гореспоменатата рая плати определения ѝ патриаршески и митрополитски данък, да не позволявате тя да бъде тормозена в противоречие със закона с изисквания за повече пари. Ако има надвети суми, след доказателство те да бъдат изцяло върнати по съдебен път“ (BOA, D. PSK. 2/123).

Подобен е случаят с неправомерното облагане на „раята от Загра-и атик (дн. Стара Загора)“, изложен красноречиво в молбата на потърпевшите от 15

²³ Вж. по-подр. у: Тодорова 1997: 106–123.

²⁴ Патриарх Калиник II няколко пъти оглавява Константинополската патриаршия. Коментираният молба е съставена по време на третото му патриаршество – април 1694 – 8 август 1702 г. (Тютюнджиев, Младенов: 314).

зилхидждже 1134 (26.IX.1722) г.: „Ние, рабите, сме рая от каза Загра-и атик и съгласно стария закон сме задължени да плащаме ежегодно патриаршеските и митрополитските данъци. Бидейки алчни обаче, нашият патриарх и митрополити събират от бедната рая много повече от законното и я тормозят“ (BOA, D. PSK. 7/108). С отправеното към султана прошение се изисква височайш *ферман*, с който да бъде точно определено дължимото към патриарха и митрополите както за сватбите им, така и за другите религиозни обреди и най-вече да им се попречи да тормозят „раята“ с искания за по-големи суми и надвзетото да бъде върнато. Резолюцията е в полза на потърпевшите: „Да не се разрешава вземането на повече от това, което е вписано в деркенара, регистъра и свещената заповед!“ (BOA, D. PSK. 7/108).

За надвишени данъци спрямо православно население от Чипровци и региона е и съставеният концепт за султанска заповед (*хюкм*) от 13 мухаррем [1]161 (14.I.1748) г., с който „да се забрани и попречи събирането на повече пари, което противоречи на шериата“ (BOA, D. PSK. 17/3). Документът е поредно свидетелство за плачевното финансово състояние на Софийската митрополия през XVII-XVIII в.²⁵: „Духовникът Антимос²⁶, настоящ митрополит с височайш *берат* на Софйа и прилежащия район, не се задоволи с данъците, които ние от старо време трябва да плащаме ежегодно съгласно свещен *берат*, а през настоящата честита година ни взе 440 гроша в повече. Също така, вземайки от всяко село в споменатата *каза* още по 10, по 20 и по 30 гроша, той в противоречие с условията на свещения *берат* несправедливо ни притеснява”.

Резултатът от всички тези интриги и конфликти между трите страни на православната общност – архиереи, свещеници, енориаши, е допуснатата намеса на османската власт в сфери, законно защитени срещу чуждо вмешателство – семейно брачни, наследствени и пр. Бих казала, че в „конкуренцията“ между църковното правосъдие и шериатския съд именно подобни прояви водят до навлизане на шериата и шериатския съд във всекидневие на немюсюлманското население.

И накрая, при все че са най-вече официално-правен израз на финансовите взаимоотношения, във всички коментирани документи са поставени въпроси, отнасящи се до положението на миряните, степента им на разграниченост и допуснатата намеса на османската власт в отношенията между тях, митрополитите и останалото православно духовенство.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА / BIBLIOGRAPHY

Извори / Primary Sources:

Архивни източници / Archival sources:

BOA, D. PSK.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul. Фонд „Piskopos kalemî“, част от сериите на Bâb-i defterî.

²⁵ Вж. по-подр. Мутафова 1993: 101–116 и пос. източници и лит.

²⁶ Антим е софийски митрополит между май 1743 и 1754 г. (Тютюнджиев, Мутафова 1994: 39).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА / BIBLIOGRAPHY

Извори / Primary Sources:

Архивни източници / Archival sources:

ВОА, D. PSK.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul. Фонд „Piskopos kalemi”, част от сериите на Bâb-i defterî.

Андреев, Калицин, Мутаfoва 2009: Андреев, Ст., М. Калицин, Кр. Мутаfoва. *Извори за историята на град Омуртаг. Т. 1. Османски документи XV–XVIII в.* Встъпителна студия, превод, коментар и показалци. В. Търново: Издателство „Фабер”. [Andreev, Kalitsin, Mutafova 2009: Andreev, St., M. Kalitsin, Kr. Mutafova. Izvori za istoriyata na grad Omurtag. T. 1. Osmanski dokumenti HV–HVIII v. Vstapitelna studiya, prevod, komentar i pokazaltsi. V. Tarnovo: Izdatelstvo „Faber”.]

Калицин, Мутаfoва 2012: Калицин, М., Кр. Мутаfoва. *Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Сборник с документи.* Предговор, терминологичен речник, показалец на географските имена. Отг. редактор Ст. Андреев. Второ преработено и допълнено издание. В. Търново: УИ “Св. св. Кирил и Методий”. [Kalitsin, Mutafova 2012: Kalitsin, M., Kr. Mutafova. Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska каза. Sbornik s dokumenti. Predgovor, terminologichen rechnik, pokazalets na geografските имена. Otg. redaktor St. Andreev. Vtoro preraboteno i dopalнено издание. V. Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”.]

Муравьев 1860: Муравьев, А. *Сношения России с Востоком по делам церковным.* Т. 2. СПб. [Murav'yev 1860: Murav'yev, A. Snosheniya Rossii s Vostokom po delam tserkovnym. T. 2. SPb.]

Пер.-рус. словарь 1983: Персидско-русский словарь. Москва. [Per.-rus. slovar' 1983: Persidsko-russkiy slovar'. Moskva].

Inalcik 1982: Inalcik, H. Ottoman Archival Materials on Millets. // *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, eds. B. Braude and B. Lewis, New York and London: Holmes and Meier, 1982, pp. 437–449.

Κονόρτας 1998: Κονόρτας, Παρασκευάς. *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας 17ος- αρχές 20ού αιώνα.* Αλεξάνδρεια.

Литература / Secondary Sources:

Голубинский 1871: Голубинский, Е.. *Краткий очерк истории православных церквей. Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Валашской.* Москва. [Golubinskiy 1871: Golubinskiy, E. Kratkiy ocherk" istorii pravoslavnykh" tserkvey. Bolgarskoy, Serbskoy i Rumynskoy ili Moldo-Valashkoy. Moskva.]

Еленков 2000: *Католическата църква от източен обряд в България: от времето на нейното учредяване с присъединението на част от българския народ към Рим през 1860 г. до средата на XX век.* София. [Elenkov 2000: Katolicheskata tsarkva ot iztochen obryad v Balgariya: ot vremeto na neynoto uchredyavane s prisaedinenieto na chast ot balgarskiya narod kam Rim prez 1860 g. do sredata na XX vek. Sofiya.]

Марјановић 2001: Марјановић, Ч. *Историја Српске цркве.* Друго, допуњено издање. Београд. [Marjanoviћ 2001: Marjanoviћ, Ch. Istorija Srpske tsrkve. Drugo, doruњeno издање. Beograd.]

Мутаfoва 2008: Мутаfoва, Кр. Търновската митрополия в османски документи от XVIII в. // *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, Т. XXIII,

235–246. [**Mutafova 2008**: Mutafova, K. Tarnovskata mitropoliya v osmanski dokumenti ot HVIII v. // *Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo*, T. XXIII, 235–246.]

Мутафова 1993: Мутафова, Кр. Отношения между православни духовници и католици в българските земи през втората половина на XVII в. // *Исторически преглед*, № 6, 101–116. [**Mutafova 1993**: Mutafova, K. Otnosheniya mezhdru pravoslavni i katolitsi v balgarskite zemi prez vtorata polovina na HVII v. // *Istoricheski pregled*, 1993, №6, 101–115.]

Снегаров 1995: Снегаров, Ив. *История на Охридската архиепископия-патриаршия*. Т. 2. *От падането] под турците до нейното унищожение (1394–1767 г.)*. [1932] Второ фототипно издание. София. [**Snegarov 1995**: Snegarov, I. *Istoriya na Ohridskata arhiepiskopiya-patriarshiya*. Т. 2. *От падането] pod turtsite do neynoto unishtozhenie (1394 – 1767 g.)*. Vtoro fototipno izdanie. Sofiya.]

Тодорова 1997: Тодорова, О. *Православната църква и българите XV–XVIII в.* София. [**Todorova 1997**: Todorova, O. *Pravoslavnata tsarkva i balgarite XV–XVIII v.* Sofiya]

Тютюнджиев, Младенов 2005: Тютюнджиев, Ив., М. Младенов. *Светска и духовна власт в Европа и света (Историко-хронологически справочник)*. В. Търново. [**Tyutyundzhiev, Mladenov 2005**: Tyutyundzhiev, Iv., M. Mladenov. *Svetska i duhovna vlast v Evropa i sveta (Istoriko-hronologicheski spravochnik)*. V. Tarnovo.]

Тютюнджиев, Мутафова 1994: Тютюнджиев, Ив., Кр. Мутафова. *История на българския народ през XV–XVII в. В таблици, схеми, карти и тестове*. Учебно помагало. В. Търново, 1994. [**Tyutyundzhiev, Mutafova 1994**: Tyutyundzhiev, Iv., K. Mutafova. *Istoriya na balgarskiya narod prez XV–XVII v. v tablitsi, shemi, karti i testove*. Uchebno pomagalo. V. Tarnovo, 1994.]

Шулетић 2012: Шулетић, Н. Коласијска епархија и њене старешине у турским пореским књигама (1662–1766). // *Српске студије*, Књ. 3, Београд, 2012, 157–160. [**Shuletih 2012**: Shuletih, N. Kolasijska eparhija i њене stareshine u turskim poreskim књигама (1662–1766). // *Srpske studije*, Књ. 3, Београд, 2012, 157–160.]

Шулетић 2013: Шулетић, Н. Пореске обавезе „Пећке патриаршије” у време патриарха Калиника I (1691–1710). // *Зборник Матице Српске за историју*, 88, Нови Сад, 7–23. [**Shuletih 2013**: Shuletih, N. Poreske obaveze „Peћke patriarshije” u vreme patriarha Kalinika I (1691–1710). // *Zbornik Matitse Srpske za istoriju*, 88, Novi Sad, 7–23.]

Babinger 1978: Babinger, Fr. *Mehmed the Conqueror and his time*. Princeton University Press. Princeton – New Jersey.

Inalcik 1991: Inalcik, H. *The Status of the Greek Patriarch under the Ottomans. – Turcica*.

Runciman 1968: Runciman, St. *The Great Church in Captivity. A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek war of independence*. Cambridge University Press.